

Hermann Veronika

Manipulált múltjaink

A létező szocializmus köztéri nyomai Kelet-Európában

Több generáció él Magyarországon, amelyek tagjai egy forgalmas budapesti kereszteződést, ahonnan Budaörs és Székesfehérvár felé vezet az út, ma is Osztapenkóként emlegetnek az 1951 és 1993 között ott álló szobor miatt. A kelet- és közép-európai, a 20. században különböző nagyhatalmi harcok ütközőzónájában elhelyezkedő országok egyik legérdekesebb emlékezet-politikai problémája a köztereken elhelyezkedő szobrok és egyéb alkotások, díszítőelemek folyamatos változása. Timothy Snyder, a Yale egyetem kortárs kelet-európai tanulmányokkal foglalkozó professzora egyik könyvének

címében *Bloodlands*, vagyis „véráztatta földek” néven nevezi a régiós országokat, amelyek a II. világháborúban és a hidegháború alatt is szuperhatalmak sakkfiguráiként változtatták identitásukat, politikai és ideológiai eszközkészletüket, nem utolsósorban pedig emlékezeti narratíváikat. Az alábbiakban két példán keresztül fogom bemutatni ennek társadalom- és kultúrtörténeti jelentőségét, valamint azt, hogy hogyan lehet sokszor a legbanálisabb esztétikai koncepció mögött is ideológiai struktúrákat leleplezni. Matthew Moore amerikai fotós *Post-Socialist Landscapes*¹ című sorozata a régió köztéri

[Lenin-fej és Sztálin-fej, bunker, Memento Park, Budapest](#)
↓

↑
SEGESDI György:
Karl Marx és
Friedrich Engels,
1971

szobrainak sorsát mutatja be, Dieter Seitz *Cosmic Culture - Soviet Space Aesthetics in Everyday Life in the East*² című projektje pedig a hidegháborús űrverseny hétköznapi nyomait keresi az egykori keleti blokk országainak közterein és tárgyi kultúrájában.

A bolsevik forradalom után alig néhány hónappal, 1918. április 12-én hirdették ki Szovjetunióban azt a hét pontból álló dekrétumot, amelyben a cári Oroszország szobrainak eltávolításáról határoztak. Ebben azt is kimondták, hogy a köztéri szobroknak és egyéb látványosságoknak a politikai és ideológiai elköteleződést kell szolgálniuk.³ Az 1945 után a szovjet érdekszférába kerülő államok ezt a tervezetet másolták le, és hiába került az 1950-es évektől (vagy a desztalinizációs törekvésektől) kezdve a létező szocializmus valósága egyre távolabb a vonalas propagandától, a nyomokat nemcsak diktatúrák évtizedei, hanem kortárs valóságunk is magában hordozza. Az aktuális politikai és társadalmi változásoktól nem függetlenül az utóbbi évtizedben a kelet-európai régió a társadalomtudományos érdeklődés középpontjába került. A szocialista képzőművészet, a tömegkultúra vagy éppen a tárgykultúra kutatói közül egyre többen érvelnek amellett, hogy a keleti blokk országaiiban megjelenő kulturális és társadalmi tér nem ellentéte, hanem változata volt a modernitásnak. Ebbe a szocialista realizmus ugyanúgy beletartozik, mint a kelet-európai televíziós sorozatok vagy könnyűzenei alkotások. Gordon Johnston a *Revisiting the Cultural Cold*

*War*⁴ című cikkében felsorolja azt a négy lehetséges okot, amelyek miatt a vasfüggöny leomlása után a hidegháborús kutatásoknak szükségszerűen antropológiai fordulatot kellett venniük. Ezek közül talán a legfontosabb kérdés, hogy mit gondoltak az átlagos emberek a hidegháború alatt. Hogyan viszonyultak a közterekhez, hogyan gondolkodtak a hétköznapijairól, hogyan élték meg a szocialista propaganda és a napi valóság közötti szakadékot?

Matthew Moore *Post-Socialist Landscapes* című projektje két részből áll: a *Scars* szekció azokat a köztéreket ábrázolja szerte a régióban Vilniustól Budapestig, ahol egykor viszonyítási pontként szolgáló, szocialista köztéri alkotások álltak, ma pedig nyomuk sem maradt, legfeljebb emlékezeti helyük. Az *Idols* című rész ugyaneknek a szobroknak a kortárs helyzetével foglalkozik, vagyis azt mutatja be, hogy az 1989-es rendszerváltások után tömegesen eltávolított alkotásoknak mi lett a sorsa. A budapesti Memento Park is a példák között van, amely az egyik, ha nem az egyetlen olyan hazai emlékezetprojekt, amely nem hiszterizált vagy polarizált kontextusban próbálja meg ezeknek az alkotásoknak a múltját és jelenét bemutatni. A legmeglepőbb történet talán, hogy egy texasi republikánus milliárdos is elkezdett kiseleztezt kelet-európai szobrokat gyűjteni a magánbirtokán. Szegedy-Maszák Zsuzsanna Matthew Moore projektjéről írt cikkében - Timothy Snyder „bloodlands” kifejezésével is hasonlíthatóan - így fogalmaz erről: „Néhány szobor

nemcsak a korábban nagyon is központi helyéről és a városi életben betöltött, megbecsült szerepéről lett le-
választva, hanem Kelet-Európa kulturális közegéről is.
Most egy mohó gyűjtő zsákmányokkal teli kertjében áll-
nak e kihalt ideológiai csataterекről, a két világhatalom
harcának kereszttüzeiben álló Közép-Európából szár-
mazó alkotások, amit a náluk összehasonlíthatatlanul
kevesebb befolyással bíró nemzetek – amelyeknek ezek
a csataterек az otthont jelentik – szorongva figyeltek.”⁵
(Saját fordításom. H. V.)

Dieter Seitz *Cosmic Culture* című, 2016–2019 között
készült sorozata a hidegháború egyik legfontosabb szín-
terének nyomait keresi a kelet-európai és az egykori
szovjet országokban. A sorozat 2021. június 1. és no-
vember 28. között a berlini Deutsches Technikmuseum-
ban volt látható. A német fotós még a pandémia előtt
be tudta fejezni ezt a lenyűgöző dokumentációt, amely
megmutatja, hogy a korábban kizárólag művészeti, val-
lási vagy filozófiai módon értelmezett „világűr” a hideg-
háború alatt hogyan vált a valóságos társadalmi tér, egy-
ben pedig a társadalmi képzelőerő fontos részévé. Jurij
Gagarin kozmonauta 1961-es űrrepülése a Szovjetunió
egyik legfontosabb győzelme volt, hogy aztán az 1969-
es amerikai holdra szállás végül az infrastrukturálisan
fejlettebb oldal felé billentse a mérleget. Az űrverseny
azonban mindkét oldalon meghatározta a hétköznapi
kultúrát és a politikai propagandát. Gagarint Magyar-
országon is óriási tömeg és katonai parádé várta, ké-

sőbb az első (és egyben utolsó) magyar űrhajóst, Farkas
Bertalant is nemzeti hősként köszöntötték. Az űrverseny
utólagos értelmetlensége vagy legalábbis aránytalansá-
ga nem látszik Dieter Seitz fotóin. A keleti blokk játszó-
terein ma is számos helyen megtalálható az űrrepülőt
formázó mászóka, de a szocializmus alatt mozik, ciga-
rettamárkák, kulturális és szórakoztató intézmények is
gyakran viseltek kozmikus neveket. Kelet-berlini mozaik-
ok, elhagyott kirgizisztáni falfestmény, egykori szovjet
űrkutatási alkalmazottak, sőt kihalt grúziai űrközpont is
szerepelnek Seitz képein. Megörökíti a keletnémet gye-
rekek kedvenc mesefiguráját, Sandmännchent (Homok-
emberke), akit az első (és ugyancsak utolsó) keletnémet
űrhajós, Sigmund Jähn 1976-ban magával vitt az űrbe,
hogy onnan olvasson fel vele esti mesét. Ez nemcsak
korabeli felvételeken, hanem például a posztzocialis-
ta nosztalgiát egyszerre kedves szeretettel és metsző
iróniával bemutató, *Good bye Lenin!* című filmben is sze-
repel (Wolfgang Becker, 2003). Moore és Seitz sorozat-
ai nemcsak a kommunizmus és a szocializmus relikviáit
mutatják be és fedik fel a rendszer hétköznapi ideolo-
gikusságának nyomait – kivetített archeológiai látletet
alkotva –, hanem arról is lerántják a leplet, hogy ezek a
nyomok egyáltalán nincsenek szervesülve a kortárs po-
litikai közbeszédbe. A régió ugyanis nem az államszocia-
lista múlt, hanem éppen az abból való kilábalás sikerte-
lensége miatt került vissza a politikai és a tudományos
érdeklődés középpontjába.

AMBRÓZY Sándor –
STÖCKERT Károly:
*Tanácsköztársasági
úttörőemlékmű, 1969*
↓

↑
 A háttérben VARGA
 Imre: Kun Béla,
 1986, az előtérben
 KISS István: Münnich
 Ferenc, 1986

A berlini fal leomlása és a vasfüggöny lebontása sokáig a közelmúltbeli európai (nyugati) emlékezetpolitika legfontosabb pillanata volt. Az elmúlt években a populizmus és az „illiberális” rendszerek terjedésével, a tömeges kivándorlás és a demográfiai katasztrófa összefüggéseivel, a régió egyes országainak gazdasági és társadalompolitikai lecsúszásának elkerülhetetlenségével világossá vált, hogy az 1989-es rendszerváltások nem mindenhol és semmiképpen sem azonos sikerrel történtek meg. Magyarországon a Kádár-éra ideológiai, gazdasági és társadalompolitikai jellegzetességeivel számos hasonlóságot mutató rendszer épült ki, amelyet – ugyancsak a szocializmushoz hasonlóan – demokratikus úton leváltani egyre kevésbé tűnik valószerűnek. Ennek egyik alapja az alkuk és hallgatások szövénnyére épülő, az emlékezetpolitikai minimumokat nélkülöző közbeszéd, amely éppen ezeknek a szobroknak, köztereknek, tömegkulturális jelenségeknek a relevanciáját és utóéletét nem veszi figyelembe, sőt tagadja el. A kelet-európai rendszerváltásokkal foglalkozó szakirodalom sok esetben nevezi

a demokratikus fordulat több tíz- vagy százmillió vesztesét „eldobott embereknek”, akik negyven év paternalista diktatúrája után hirtelen egy teljesen új világban találták magukat mindenféle hagyomány vagy éppen csereszabatos tudás és képesség nélkül. Ezek az emberek, akik aztán a szélsőséges populista politikusok legfontosabb támogatóivá váltak, a köztéri alkotásokat nem a propaganda, hanem az otthonosság fokozataiban mérték. Akkor is, ha ez az otthon véráztatta föld.

1 <http://www.moorephotographs.com/post-socialist-landscapes.html>

2 <https://technikmuseum.berlin/en/exhibitions/special-exhibitions/cosmic-culture/>

3 Angol fordításban lásd <https://www.marxists.org/subject/mayday/soviet/decreed.html>

4 Gordon Johnston: Revisiting the Cultural Cold War, *Social History*, 2021/3, 290–307.

5 Eredetileg: „Some of the statues have not only been removed from their highly public locales and their once esteemed position in a city’s life, but also from their cultural milieu of Eastern Europe. They are now found in a garden which belongs to an avid collector of trophies from the deserted ideological battlefield of Central Europe, over which two world powers fought as the comparatively powerless nations to which this battlefield is home watched anxiously.”

Szegedy-Maszák Zsuzsanna: *The quiet protracted moments in Matthew Moore’s Post-Socialist Landscapes*, megjelenés előtt. Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta a dolgozat kéziratát.